

תורת אמך

ביאורי סוגיות והדרכה לימודית

מסכת ברכות -

פרק שישי

ברכות הנהנין

סוגיה כז: גדרי ברכת בורא פרי העץ (5): הגדרת עץ
לעניין ברכה

נכתב בסייעתא דשמיא

על ידי

אליהו מאיר ליפשיץ

ב"ר חיים שמאי ז"ל

ישיבת ברכת משה, מעלה אדומים

סוגיה כז: גדרי ברכת בורא פרי העץ (5): הגדרת עץ לעניין ברכה

*

רקע

סוגייתנו היא הסוגיה האחרונה בגדרי ברכות "בורא פרי העץ" ו"בורא פרי האדמה". המשנה עוסקת בדינו של המחליף ברכתו בברכה אחרת, והגמ' מגדירה מהו אילן שעל פירותיו מברכים "בורא פרי העץ" ומה אינו אילן ועל פירותיו מברכים "בורא פרי האדמה". נתמקד בהסבר הגמ', אך נפתח בהסבר קצר של המשנה.

מקורות

- א. גמ' מ-מ: "מתני' בירך על פירות האילן... לא מברכין עליה בורא פרי העץ אלא בפה"א"
 ב. תוס' ד"ה רבי רמב"ם הל' ברכות פ"ח ה"י וכסף משנה
 ג. רש"י ד"ה גוואז, מפיק
 ד. תוספתא כלאים פ"ג הי"ג
 ירושלמי כלאים פ"ה ה"ז
 ה. תוס' ד"ה איתיה
 רא"ש סי' כג "... ומברכין עליו בורא פרי העץ"
 טור סי' רג, "... היה נוהג כדברי ר"י"
 רא"ה ד"ה ועל דבר שאין גדולו מן הארץ
 ו. רמב"ם הל' כלאים פ"ה ה"כ [שים לב: הרי"ף והרמב"ם בהלכות ברכות משמיטים את סוגייתנו]
 ז. שו"ע סי' רג סע' ב, ומשנה ברורה

תוספתא כלאים פ"ג הי"ג

הקנים והחגיץ והוורד והאטדין מין אילן ואינן כלאים בכרם. זה הכלל, כל המוציא עליו מעיקרו הרי זה ירק וכל שאין מוציא עליו מעיקרו הרי זה אילן.

ירושלמי כלאים פ"ה ה"ז

מתניתין. האירוס והקיסוס ושושנת המלך וכל מין זרעים - כלאים בכרם. הקנבס - רבי טרפון אומר אינו כלאים וחכמים אומרים כלאים. והקינרס - כלאים בכרם.
 גמ'. האירוס - אירסיה, הקיסוס - קיסוסא, ושושנת המלך - קרינטון. הקני' והאגין והוורד והאטדין - מין אילן ואינן כלאים בכרם, השיפה והחיתין והגמי ושאר כל הגדלין באפר - מין דשאים ואינן כלאים בכרם. והתני רבי הושעיה אילו הן מיני דשאים הקינרס והחלמה והדמוע והאטד! תמן לברכה וכאן לכלאים.

טור סי' רג

על פירות הארץ בורא פרי האדמה, וסימן לידע איזהו פרי עץ או פרי האדמה: כל אילן שעושה פירות משנה לשנה נקרא פרי העץ, אבל כל דבר שאין שרשיו נשארין בארץ וצריכין לזורעו בכל שנה נקרא פרי האדמה. הילכך היה אומר ר"י: תותים הגדלין בסנה וכיוצא בהם מברכין עליהן

בורא פרי העץ שמין אילן הם. וה"ר יוסף כתב שיש לברך עליהן בורא פרי האדמה, לפי שמצא בתשובת הגאונים: כל אילן שיבש בסיתוא וכלו גווזיה וטרפיה לגמרי והדר פארי משרשיו מברכין עליו בורא פרי האדמה. ואדוני אבי הרא"ש ז"ל היה נוהג כדברי ר"י.

רא"ה ד"ה ועל דבר שאין גדולו מן הארץ ולענין פרי העץ פרישנא בגמ' דכל היכא דאי שקלת ליה לפירא משתייר אילנא ולאפוקי פירא לשתא אחריתי - חשיב אילן, ואי לא - לא חשיב אילן, ולא מברכין עליה בורא פרי העץ. ואין למדין דין אלא מכלל זה. ואף על פי שלענין כלאים שנינו בהם כלל אחר, ששנו שם: כל שמוציא עלין מעצו - הרי זה אילן, משרשיו - הרי ירק, התם הוא דלענין גופיה אי איכא לחשובי ירק או לא, אבל לענין פרי אי לחשובי פרי העץ או לא אין למדין אותו אלא מכלל זה. אי נמי אפשר דחדא מילתא הוא בהדיה האי, והכי קאמר, כל שמתביש בימות הגשמים וחזור ומוציא עליו בעצמו בימות החמה הרי זה אילן, ואם מתביש בימות הגשמים ומוציא עליו משרשיו בימות החמה הרי זה ירק, והוא ענין אחד לגמרי עם כלל [זה], וכן עיקר וברור.

הסבר הסוגיה

בירך על פירות האילן בורא פרי האדמה יצא, ועל פירות הארץ בורא פרי העץ לא יצא. [משנה מ.]

המשנה אומרת שהמברך "בורא פרי האדמה" על פירות האילן יוצא בדיעבד ידי חובתו. הגמ' [מ.] תולה דין זה במחלוקת רבנן ורבי יהודה לענין הבאת ביכורים כשיבש אילנו [ביכורים פ"א מ"ו]. רבנן סוברים שמביא ואינו קורא, מפני שהאילן הוא הקרקע המצמיחה את הפירות וכשיבש אילנו אבדה קרקעו ואינו יכול לומר "מן האדמה אשר נתתה לי". רבי יהודה סובר שמביא ביכורים וקורא, שכן "עיקר אילן ארעא היא", זאת אומרת שהאילן אינו מהווה קרקע אלא הוא רק האמצעי שדרכו הקרקע מצמיחה פירות, וכיוון שהקרקע קיימת מביא וקורא. לדעת רבי יהודה ש"עיקר אילן ארעא היא" יכול לברך על פירות האילן "בורא פרי האדמה", אך לדעת רבנן שהאילן הוא העיקר, פירות האילן אינם "פרי האדמה". לאור דברי הגמ' אומרים התוס' [ד"ה רבין] שהלכה כרבי יהודה, שאם נקצץ האילן מביא וקורא, שהרי "סתם לן תנא כוותיה".

הרמב"ם בהלכות ביכורים [פ"ד הי"ב] פוסק כרבנן, שאם נקצץ האילן מביא ואינו קורא. ובהלכות ברכות [פ"ח ה"י] הוא פוסק את דין המשנה: "בירך על פירות האילן בורא פרי האדמה יצא". אמנם לפני הכסף משנה [ד"ה בירך] היתה גרסה הפוכה: "בירך על פירות האילן בורא פרי האדמה לא יצא". לפי הגרסה שהיתה לפני הכסף משנה, פסקי הרמב"ם תואמים זה לזה - הרמב"ם פסק כרבנן מפני שיחיד ורבים הלכה כרבים, וממילא משנתנו אינה להלכה. אמנם, הכסף משנה מאמץ את גרסתנו, וכך גם גרסת כתבי היד [עיין "רמב"ם מדויק", מהד' ר"י שילת, הערה 8].

ניתן לפרש שהרמב"ם הבין שהקשר שהגמ' מקשרת בין משנתנו למחלוקת רבנן ורבי יהודה לגבי מקרא ביכורים אינו הכרחי [וכך מוכיח הכסף משנה מהירושלמי], והגמ' תלתה את

דין המשנה במחלוקת זו לרווחא דמילתא. להלכה אנו פוסקים כסתם משנה לעניין ברכות וכרבנן לעניין מקרא ביכורים¹.

היכא מברכינן בורא פרי העץ? היכא דכי שקלת ליה לפירי איתיה לגוואזא והדר מפיק, אבל היכא דכי שקלת ליה לפירי ליתיה לגוואזא דהדר מפיק - לא מברכינן עליה בורא פרי העץ אלא בורא פרי האדמה. [גמ' מ.]

הגמ' מגדירה מהו עץ שמברכים על פירותיו "בורא פרי העץ", ומה אינו עץ ומברכים על פירותיו "בורא פרי האדמה".

רש"י [ד"ה גוואזא] מפרש: "גוואזא - הענף של עץ", וניתן להבין את פירושו בשתי דרכים: א. משמעות המונח "ענף" בלשונו של רש"י זהה למשמעות המונח בשפתנו, וענף הוא חלק העץ היוצא מהגזע. לפי פירוש זה מברכים "בורא פרי העץ" רק אם ענפי האילן קיימים משנה לשנה והפירות יוצאים מאותם ענפים. אבל אם הענפים נושרים, והפירות יוצאים מענפים חדשים היוצאים מגזע העץ, מברכים "בורא פרי האדמה". ב. משמעות המונח "ענף" היא גזע. כשגזעו של העץ קיים משנה לשנה מברכים על הפירות "בורא פרי העץ", כשהגזע מתחלף ובכל שנה יוצא מהשורשים גזע חדש, מברכים על הפירות "בורא פרי האדמה" [כך מפרש הב"ח (סי' רג סע' א ד"ה על פירות)].

הדרך השנייה בהבנת פירושו של רש"י תואמת את שיטת הרא"ה [ד"ה ועל דבר], המפרש: "דאי שקלת ליה לפירא משתייר אילנא לאפוקי פירא לשתא אחריתי חשיב אילן" - אם הגזע קיים משנה לשנה, מברכים על פירותיו "בורא פרי העץ"².

הרא"ש [סי' כג] חולק על שיטה זו ופוסק: "כל דבר שעושה פירות משנה לשנה נקרא עץ, אבל כל דבר שצריך לזורעו בכל שנה נקרא פרי הארץ". ירק נזרע כל שנה מחדש, וכל דבר שאין צריך לזורעו מחדש מוגדר כאילן ומברכים על פירותיו "בורא פרי העץ". הרא"ש כנראה מפרש ש"גוואזא" אינו גזע אלא שורשים, וכשהשורשים קיימים באדמה משנה לשנה וחוזרים ונותנים פירות, מברכים עליהם "בורא פרי העץ", אפילו כשהגזע כלה.

הטור [סי' רג] מביא את שיטת הרא"ש שכל אילן שעושה פירות משנה לשנה - פריו נקרא פרי העץ, ומביא את שיטת ה"ר יוסף החולק מפני שמצא בתשובת הגאונים: "כל אילן שיבש בסיתוא [=בחורף] וכלו גוויזה [=ענפיו] וטרפיה [=ועליו] לגמרי והדר פארי [=צומח] משרשו מברכינן עליו בורא פרי האדמה". הגאונים אינם מזכירים בדבריהם במפורש את

¹ ניתן לנתק בין שני הדינים בשתי דרכים: א. לדעת רבנן כשיבש האילן מביא ואינו קורא מפני שאינם סוברים כי "עיקר אילן ארעא היא". אף על פי כן, יכול לברך "בורא פרי האדמה", כיוון שכל הצומח הוא גידולי קרקע, וממילא הם "פרי האדמה". ב. רבנן ורבי יהודה אינם חולקים אם "עיקר אילן ארעא היא", ומחלוקתם היא אם ניתן לקרוא מקרא ביכורים כשהקרקע אינה יכולה להניב פירות מחמת שיבש המעיין או שנקצץ האילן.

² גם מהתוס' [ד"ה איתיה] משמע שהם מאמצים הבנה זו, שהרי הם כותבים: "נראה דתותים... צריכינן לברך עליהם בורא פרי העץ, שהרי דרך העץ להתקיים ימים רבים וכי שקיל הפרי בשנה זו הדר אתי פרי באותו העץ עצמו".

הגזע אלא רק את הענפים והעלים ואת השורשים, לפיכך ניתן לפרשם כשני הפירושים שפירשנו בהם את שיטת רש"י. ניתן לומר ש"גוויזה" כולל גם את גזע האילן, וכשהוא מתקיים משנה לשנה מברכים "בורא פרי העץ", וניתן לומר ש"גוויזה" מתייחס לענפים בלבד, ומברכים "בורא פרי העץ" רק כשגם הם מתקיימים משנה לשנה.

סוגייתנו אינה מקור יחידי להגדרת אילן, ובתוספתא [כלאים פ"ג הי"ג] מובאת הגדרה נוספת: "זה הכלל, כל המוציא עליו מעיקרו הרי זה ירק וכל שאין מוציא עליו מעיקרו הרי זה אילן". את התוספתא ניתן לפרש בשתי דרכים: א. "עיקרו" הם השורשים. כל צמח שעליו יוצאים משורשיו הוא ירק, וצמח שעליו אינם יוצאים משורשיו אלא מגזעו וענפיו הוא אילן. ב. "עיקרו" הוא הגזע. כל צמח שעליו יוצאים ישירות מגזעו [במקרה זה אנו קוראים לגזע "גבעול"] הוא ירק, וצמח שעליו אינם יוצאים ישירות מגזעו, אלא ענף יוצא מהגזע והעלים יוצאים מהענף, הוא אילן.

הגדרות אלו אינן תואמות את ההגדרה שבסוגייתנו אך ניתן לחפוף ביניהן. לשיטת הרא"ה צריך לפרש על פי הדרך הראשונה, שכל צמח שגזעו קיים משנה לשנה ועליו יוצאים מגזעו הוא אילן, אך צמח שגזעו מתייבש בחורף, ולכן עליו יוצאים משורשיו הוא ירק.³ להבנה בשיטת רש"י והגאונים שמברכים "בורא פרי העץ" רק על פירות הגדלים על ענפים הקיימים משנה לשנה, צריך לפרש על פי הדרך השנייה, שצמח שעליו יוצאים ישירות מהגזע הוא ירק, וצמח שענפיו קיימים משנה לשנה והעלים יוצאים ממנו הוא אילן.

לשיטת הרא"ה שכל צמח רב שנתי הוא אילן, נראה לכאורה שהגדרת אילן המובאת בגמ' סותרת את ההגדרה המובאת בתוספתא, אך הרא"ה מצטט את שתי ההגדרות כאחת, וכותב שבתוספתא "סימן אחר". מדבריו משמע שאין סתירה בין הסימן המובא בגמ' לסימן המובא בתוספתא. לפיכך נראה להסביר, שלדעתו הגמ' נותנת סימן על פי זמן קיום האילן והתוספתא נותנת זמן על פי צורת גידול האילן ושני הסימנים אינם סותרים זה את זה. התוספתא מגדירה שאילן הוא צמח המורכב מארבעה חלקים: שורשים, גזע, ענפים ועלים, וירק הוא צמח המורכב משלושה חלקים: שורשים, גזע [=גבעול] ועלים, והגמ' מגדירה שירק הוא צמח חד שנתי ואילן הוא צמח רב שנתי.⁴

³ הרא"ה בפירושו הראשון כותב שהתוספתא סותרת את הגמ', ויש לתרץ שהתוספתא עוסקת בהגדרת העץ עצמו, והגמ' עוסקת בהגדרת הפירות. בפירוש זה הוא הבין שהתוספתא אינה מתייחסת לזמן קיום העץ אלא לצורת גידולו. כשהעלים יוצאים מהשורשים הוא ירק, וכשגזע יוצא מהשורשים ועלים מהגזע הוא אילן. לפי פירוש זה הגדרת האילן עצמו (לעניין כלאים) תלויה בצורת גידולו, ואילו הגדרת הפירות כפירות העץ (לעניין ברכה) תלויה גם בכך שגזעו קיים משנה לשנה.

⁴ הב"ח [ס' רג ס"א ד"ה אבל] מפרש שהסימן של התוספתא אינו סותר את הסימן שבגמ' בדרך אחרת. הגמ' עוסקת בדבר שרגילים לזרוע, אם הוא רב שנתי מברכים על פירותיו "בורא פרי העץ", אם הוא חד שנתי מברכים על פירותיו "בורא פרי האדמה". התוספתא עוסקת בדבר שאין רגילים לזרוע, ולכן אם עליו יוצאים מהגזע הוא עץ ואם עליו יוצאים מהשורשים הוא ירק. הסברו אינו תואם את קיצור פסקי הרא"ה [ס' כג] המחבר את הגמ' והתוספתא כאחד: "כלל מה שנקרא פרי העץ כל דבר שמוציא עליו מענפיו ואין צריך לזרועו בכל שנה הוא פרי העץ, מוציא עליו מעיקרו וצריך לזרועו בכל שנה פרי הארץ הוא". גם ההשטמה שהשיטת הטור את הסימן שבתוספתא אינה ברורה לפי הבנת הב"ח.

בירושלמי [כלאים פ"ה ה"ז] התייחסות נוספת להגדרת אילן. הירושלמי מקשה שהתוספתא אומרת שאטד מין אילן ואינו כלאים בכרם, ואילו רבי הושעיה שונה שאטד מין דשאים. מתרץ הירושלמי: "תמן לברכה וכאן לכלאים", אטד מוגדר כעץ לעניין כלאים, ואף על פי כן מברכים על פירותיו "בורא פרי האדמה". הרב רבי מנחם [בתוס' ד"ה איתיה] מאמץ את דברי הירושלמי.

נחלקו האחרונים בפירוש הירושלמי: הנשמת אדם [כלל נא סי' ז ד"ה ומעלינעס] מפרש שלמרות שאטד מוגדר כאילן לעניין כלאים, אין מברכים על פירותיו "בורא פרי העץ": "דכיון דאטד הוא עץ שפל ולא יצלח לכל מלאכה, אף על גב דלענין כלאים נקרא אילן בכל מקום, לא שייך לומר עליו פרי העץ שאינו חשוב לקרוא עצמו עץ". מדברי הגר"ז מלאדי [בסידורו, סדר ברכות הנהנין פ"ו סי' ז] עולה שהוא מפרש, שצמח שגזעו קיים משנה לשנה מוגדר כאילן לעניין כלאים, אך מברכים "בורא פרי העץ" רק על פירות הגדלים על אילן שגם קיים משנה לשנה וגם עליו אינם יוצאים מהגזע אלא מהענפים.

סיכום

נחלקו הראשונים בהגדרת "עץ" לעניין ברכה: א. הרא"ש סובר שמברכים "בורא פרי העץ" בכל מקרה שהשורשים מתקיימים משנה לשנה ואין צריך לזוועם מחדש בכל שנה. ב. הרא"ה סובר שמברכים "בורא פרי העץ" רק כשהגזע מתקיים משנה לשנה. ג. ניתן להבין בדברי רש"י ובדברי הגאונים שיש להם שיטה שלישית, שמברכים "בורא פרי העץ" רק כשהענפים מתקיימים משנה לשנה.

הרב רבי מנחם סובר שיש צמחים המוגדרים כאילן לעניין כלאים ואינם מוגדרים כאילן לעניין ברכת "בורא פרי העץ". הנשמת אדם מפרש שמברכים "בורא פרי העץ" רק על פירות של עץ חשוב, והגר"ז מפרש שמברכים "בורא פרי העץ" רק על פירות של עץ שיש לו גזע, ענפים שיוצאים מגזעו ועלים היוצאים מענפיו.

הלכה

השו"ע [סי' רג סע' ב-ג] פוסק שמברכים על תותים הגדלים בסנה, ועל המאוזי"ש [=בננה⁵] "בורא פרי האדמה". משמע שהוא לפחות חושש לשיטת הרא"ה [או לשיטת הגאונים], ולכן הוא מכריע לברך "בורא פרי האדמה" שיוצאים בה לכולי עלמא. כך עולה גם מדברי הרמ"א המבאר את פסק השו"ע: "דלא מקרי עץ אלא שמוציא עליו מעצו אבל מה שמוציא עליו משרשיו לא מקרי עץ, והני כיון דכלה עצי לגמרי בחורף והדר פרח משרשיו מברכין עליו בורא פרי האדמה".

⁵ כך מפרש הגר"ע יוסף [יחיה דעת ח"ו סי' יג ד"ה בסיכום], מפני שבערבית קוראים לבננה "מוז". האגרות משה [או"ח ח"א סי' פז] כותב שאינו יודע לזהות פרי זה. יש להעיר שבננה צומחת מתוך פקעות. כל פקעת מצמיחה גבעול אחד בלבד ובו אשכול אחד של בננות, ומצמיחה פקעות חדשות שיכולות להצמיח גבעולים חדשים. לאחר קטיפת הבננות, הפקעת והגבעול מתייבשים, והגבעול החדש צומח מתוך פקעת חדשה. לפי זה נראה שלמרות שאין צורך לזרוע את פקעות הבננה מחדש בכל שנה ושנה, ברכת הבננה היא "בורא פרי האדמה" לכולי עלמא, כיוון שכל פקעת היא חד שנתית.

הפוסקים נחלקו בהבנת שיטות הראשונים ובפסק ההלכה. החיי אדם [כלל נא סי' ט] פוסק: "לא נקרא עץ אלא מה שנשאר הענף גם בחורף, ואחרי זה מוציא עלין מן ענף זה שנשאר ואפילו הוא דק רק כגבעול של פשתן. אבל אם כלה כל הענף ולא נשאר רק השורש מה שהוא טמון בארץ, אף על גב שנתקשה הענף כמו עץ בימות החמה, כיון שכלה לגמרי בחורף, לא נקרא עץ כלל". החיי אדם פוסק שאם הגזע קיים משנה לשנה מברכים על פירותיו "בורא פרי העץ" ואם אינו קיים מברכים על פירותיו "בורא פרי האדמה". הוא מוסיף שאם בירך על פרי של צמח רב שנתי שגזעו אינו מתקיים משנה לשנה "בורא פרי העץ", יאכל מעט כדי שברכתו לא תהיה ברכה לבטלה, ולא ימשיך לאכול עד שיפטור עצמו במין אחר.

הגר"ז מלאדי [בסידורו, סדר ברכת הנהנין פ"ו סי' ו-ז] חושש לשלוש שיטות הראשונים, ולכן הוא פוסק שלכתחילה מברכים "בורא פרי העץ" רק על צמח שגם גזעו וגם ענפיו קיימים משנה לשנה, אך אם בירך בדיעבד "בורא פרי העץ" אפילו על צמח שגזעו כלה ורק שורשיו קיימים משנה לשנה, יוצא ידי חובתו ואינו צריך לחזור ולברך. הוא מוסיף שדבריו אמורים רק בצמחים שיש להם גם גזע, גם ענפים וגם עלים, אך צמח שגזעו רך ואין לו ענפים אלא העלים והפירות יוצאים מגזעו, אינו מוגדר כאילן לכולי עלמא, וברכתו "בורא פרי האדמה".